

УДК 37 (477)(09)

Олена Невмержицька,
доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ АКСІОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОСТОРІ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст.

У статті на основі аналізу педагогічної теорії та практики розроблено періодизацію розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі XIX – першої третини XX ст., в основі якої специфіка осмислення культурно-історичних засад освітнього процесу, характер їх аксіологічного трактування, а також ставлення до дитини як до суб'єкта чи об'єкта виховного процесу. Виділено чотири періоди розвитку аксіологічних ідей, кожен з яких характеризується домінуючою державною ідеологією, специфічним ідеалом виховання та ставленням до вихованця, а також ціннісними засадами освітнього процесу.

Ключові слова: аксіологічна ідея, цінності, освітні цінності, вітчизняний освітній простір, періодизація, мета виховання, освітні ідеали, ідеологія.

В статтє на основе анализа педагогической теории и практики разработана периодизация развития аксиологических идей в отечественном образовательном пространстве XIX – первой трети XX вв., в основе которой специфика осмысления культурно-исторических основ образовательного процесса, характер их аксиологической трактовки, а также отношение к ребенку как к субъекту или объекту воспитательного процесса. Выделены четыре периода развития аксиологических идей, каждый из которых характеризуется доминирующей государственной идеологией, специфическим идеалом воспитания и отношением к воспитаннику, а также ценностными основами образовательного процесса.

Ключевые слова: аксиологическая идея, ценности, образовательные ценности, отечественное образовательное пространство, периодизация, цель воспитания, образовательные идеалы, идеология.

On the basis of analysis of pedagogical theory and practice of the XIXth – the first third of the XXth century periodization of the development of axiological ideas in the national educational space of the XIXth – the first third of the XXth century is elaborated in the article. It is based on the specificity of

cultural and historical understanding of the principles of the educational process, the nature of their axiological interpretation and relationship to the child as a subject or object of the educational process. Four periods in the development of axiological ideas are identified: 1) 1800–1860 – the period of influence on the development of educational ideals of the conservative ideology and hence conservative values; 2) 1860–1917 – the stage of crystallization and development of axiological ideas in the national educational space under the influence of liberal changes in public life; 3) 1917–1919 – the period of the development of axiological ideas, based on state ideology; 4) 1919–1939 – the period of the multidirectional development of axiological ideas. Each is characterized by the dominant state ideology, a specific ideal of education and attitude to the pupil and value principles of the educational process.

Key words: *axiological idea, values, educational values, national educational space, periodization, the purpose of education, educational ideals, ideology.*

Сучасна вітчизняна освіта перебуває в стані реформування, якісно нового підходу до визначення мети, завдань і змісту її функціонування. Однією з провідних тенденцій розвитку й удосконалення сучасної освіти є перехід до ціннісної парадигми, що потребує розвитку системи поглядів, які інтегрують аксіологічні основи традиційних та інноваційних процесів і зумовлені низкою суперечностей між: кризовим станом вітчизняної освіти та відсутністю чітко окреслених шляхів його подолання; актуалізацією гуманістичних засад освіти та освітньою практикою, яка не завжди позбавлена авторитарних тенденцій; вимогами соціального замовлення суспільства у формуванні висококваліфікованих кадрів, освічених громадян, патріотів Батьківщини і відсутністю чітких ціннісних орієнтирів формування такої особистості; потребами особистості в творчій самореалізації та реальними умовами й можливостями сучасної вітчизняної освіти актуальними потребами сучасної освітньої теорії та практики у ціннісних орієнтирах і відсутністю широкої розробки теоретичних основ педагогічної аксіології тощо.

У сучасних умовах надзвичайно важливою є розробка аксіологічних основ змісту виховання, який був би сформований з урахуванням історичного досвіду навчання і виховання дітей та молоді, а також теоретичних основ, обґрунтованих у науково-методичних й історико-педагогічних працях учених, педагогів, громадських діячів, що працювали у різні історичні періоди у межах вітчизняного освітнього простору. Їхній аналіз, оцінка і творче осмислення сприятимуть впровадженню прогресивних надбань педагогічної аксіології як науки, покликаної вивчати природу освітніх цінностей, їх функції та взаємозв'язки, а також розвиток в історичній ретроспективі, у сучасну теорію і практику, позитивно впливаючи на удосконалення процесу виховання й навчання

підростаючого покоління, переорієнтування його на провідні демократичні цінності, здійснення прогностичного аналізу щодо ціннісного наповнення української освіти у майбутньому тощо.

Розробка наукових засад аксіологічної проблематики стала предметом досліджень філософів, психологів, соціологів: А. Гусейнова, О. Дробницького, О. Здравомислова, М. Кагана, В. Сержантова, В. Скотного, Н. Скотної, В. Тугаринова та ін. Не оминули цю проблему й педагоги, серед яких О. Вишневський, Б. Лихачов, О. Сухомлинська, П. Щедровицький та ін.

Обґрунтуванню сутності освітнього простору та його структурних компонентів присвятили дослідження О. Демиденко, Б. Ельконін, В. Касторнова, Т. Киричук, Б. Коротяєв, К. Крутій, В. Курило, О. Марченко, Г. Сериков та ін.

Незважаючи на ґрунтовну розробку у наукових працях аксіологічної проблематики, окремі питання не розв'язані або ж розв'язані лише частково. До таких, зокрема належить розробка періодизації розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі упродовж ХІХ – першої третини ХХ століття.

Мета статті – обґрунтувати періодизацію розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі ХІХ – першої третини ХХ ст.

Системний аналіз еволюції аксіологічних ідей у вітчизняній педагогічній теорії ХІХ – першої третини ХХ ст. дає змогу певним чином їх класифікувати та створити періодизацію. Безперечно, в її основу слід покласти певний критерій. Як зазначає О. Сухомлинська, у радянському дискурсі педагогічні ідеї розмежовувалися за ідеологією: прогресивні і реакційні, матеріалістичні та ідеалістичні. Диференціювати ідеї можна також за педагогічними ознаками – ставлення до народної школи, загальнолюдських ідеалів, підходи до організації освіти, особливо середньої та вищої, погляди на суть педагогіки як науки або ж ставлення до дитини, до процесу її розвитку у взаємодії з навколишнім середовищем. Останньому підходові педагог віддає перевагу [14, с. 37], і ми цілковито з цим погоджуємося.

Безперечно, для розробки періодизації розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі ХІХ – першої третини ХХ ст. велике значення має також контекст суспільно-політичних, соціально-економічних та психолого-педагогічних детермінант. Інакше кажучи, в основі педагогічного процесу у вітчизняному освітньому просторі лежить культурно-історичний аспект. Крім цього, варто зважати також на зміну ціннісних пріоритетів у певний період розвитку суспільства, які великою мірою впливали на трактування тих чи інших ідей. Тому в основу розробки періодизації розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі ХІХ – першої третини ХХ ст. кладемо специфіку осмислення культурно-історичних засад освітнього процесу, характер їх аксіологічного

трактування, а також ставлення до дитини як до суб'єкта чи об'єкта виховного процесу.

Проте вважаємо за доцільне спочатку визначитися із базовими дефініціями «аксіологічна ідея» та «вітчизняний освітній простір».

Лексична одиниця «ідея» – багатозначна, про що свідчить її тлумачення у лексичних словниках. Зокрема, натрапляємо на такі її визначення: 1) поняття, уявлення, що відбивають дійсність у свідомості людини та виражають ставлення її до навколишнього світу; 2) основний принцип світогляду; переконання; 3) думка про що-небудь, міркування з приводу чогось; 4) основна думка, що визначає задум твору [1, с. 238; 2, с. 488]; 5) основна причина і джерело історичного розвитку [1, с. 238] або ж духовне первоначало, що становить суть та першооснову всіх речей [13, с. 217]; 6) найвища форма пізнання і мислення, яка не тільки відображає об'єкт, а й спрямована на його перетворення [13, с. 217].

У педагогіці «ідея» – це форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення. За логічною будовою ідеєю є форма мислення, різновид поняття, зміст якого своєрідно поєднує в собі як об'єктивне знання про дійсність, так і суб'єктивну мету, спрямовану на її перетворення [3, с. 140]. Оскільки ідея поєднує в собі об'єктивний і суб'єктивний компоненти, то не позбавлена ціннісного (аксіологічного) значення. Принагідно зазначимо, що аксіологічний – ціннісний; який розглядає що-небудь під кутом зору його цінності для кого-, чого-небудь [2, с. 18]. Відтак вважаємо, що аксіологічна ідея – це 1) ціннісна ідея (поняття); 2) поняття, яке розглядається під кутом зору його цінності для кого-небудь; або ж 3) поняття про цінності. Її змістовим елементом виступає цінність або сукупність цінностей. Хоча побутує й інша точка зору, відповідно до якої ідеї складають зміст цінностей: цінності – це загальні ідеї, які допомагають людям відрізнити добро від зла, бажане від небажаного і формувати на цій основі суспільні орієнтири та принципи поведінки [17]. Проте найчастіше поняття «ідея» і «цінність» ототожнюються [5, с. 40; 11, с. 170].

У контексті теми нашого дослідження важливо також зупинитися на означенні поняття «освітній простір». У вузькому значенні ним можна означити сукупність навчальних закладів, що функціонують на певній території. Проте очевидно, що освіта здійснюється під впливом великої кількості чинників у межах різних освітніх інституцій, не лише у спеціально для цього організованих виховних закладах. Тому це визначення не враховує всієї повноти складових освітнього простору. У педагогіці термін «освітній простір» не має однозначного трактування. Його, зокрема, розглядають як: а) складну систему, динамічну єдність суб'єктів освітнього процесу та їх відношень [6]; б) сукупність освітніх систем [12]; в) цілісну органічну систему, середовище розвитку

особистості [4; 15]; г) живий організм, який поєднує суб'єктів освітнього процесу і матеріальну структуру [8]; д) певне територіальне утворення (світовий освітній простір, європейський освітній простір, освітній простір держави, регіону, навчального закладу) [9]; е) «малий освітній простір» окремого навчально-виховного закладу [7; 10; 16].

Здійснений аналіз поглядів сучасних науковців на сутність і складові освітнього простору дав підставу зробити низку висновків:

– по-перше, це географічний простір, у межах якого взаємодіють суб'єкти освітнього простору. Він охоплює не лише мережу освітніх закладів, але й педагогічні ідеї та теорії, створені чи поширені на певній території у певний час;

– по-друге, він об'єднує антропологічний, територіальний та часовий компоненти. З часом межі освітнього простору розширювалися за рахунок появи у ньому нових структурних елементів, які здатні виконувати освітню функцію.

Хронологічні межі здійсненого нами дослідження (XIX – перша третина XX ст.) характеризуються тим, що етнічні українські землі входили до складу різних держав. Відтак на них функціонували російські, польські, румунські тощо заклади освіти, тут творили педагогічні праці як українці, так і представники інших народів. Тому вітчизняний освітній простір означеного періоду охоплював національні (російську, польську, чеську, румунську, українську) освітні системи та був сферою, в якій засобами освітніх інституцій реалізувалися мета і завдання освітньої політики як титульних націй, так і українців, які протягом тривалого періоду були позбавлені власної держави. Отже, вітчизняний освітній простір XIX – першої третини XX ст. охоплював освітні заклади, що діяли на етнічних українських територіях, усіх суб'єктів навчально-виховної та науково-педагогічної діяльності, які генетично або територіально були пов'язані з цими землями.

Як зазначалося вище, на основі визначених нами критеріїв (специфіка осмислення культурно-історичних засад освітнього процесу, характер їх аксіологічного трактування, а також ставлення до дитини як до суб'єкта чи об'єкта виховного процесу) виділено чотири періоди розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі XIX – першої третини XX ст.

Перший – 1800–60-ті рр. XIX ст. – період впливу на розвиток освітніх ідеалів консервативної ідеології, а отже, й консервативних цінностей. Це період розвитку ціннісно-педагогічних ідей на етнічних українських землях, які входили до складу Російської імперії, у руслі російської (Лівобережжя) та польської (Правобережжя) ідеологем, натомість західноукраїнські землі входили до складу Австрійської імперії, що також відбилося на педагогічній теорії, яка творилася на цих землях. Освітні цінності (відданість царю та батьківщині, релігійність, становість у

освіті) першої половини XIX ст. на Лівобережній Україні розвивалися у контексті офіційної освітньої політики, яка ґрунтувалася на принципі «самодержав'я, православ'я, народність». Палітра освітніх цінностей на Правобережжі була дещо ширшою, адже тут активно розвивалося польське шкільництво, яке, попри функціонування у межах офіційної російської освітньої політики, керувалося також цінностями збереження польської ідентичності та традиціями шляхетської демократії. Оскільки освітні ідеали першої половини XIX ст. творилися в умовах асиміляторської політики із урахуванням чужинських впливів, це неминуче відбивалося на українському національному шкільництві, яке перебувало у стані занепаду.

Другий – 60-ті рр. XIX ст. – 1917 р. – період кристалізації та розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі під впливом ліберальних змін суспільного життя. У межах періоду виділяються два субперіоди:

– 60-ті рр. XIX ст. – 1905 р. – становлення аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі в період, з одного боку, поступової лібералізації суспільного життя, проте, з іншого, – панування консервативних освітніх ідеалів ;

– 1905 – 1917 рр. – розвиток аксіологічних ідей, зміст яких склали ліберальні цінності.

Цей період характеризується розмаїттям педагогічних напрямів та течій у вітчизняній педагогічній думці, а отже, й плюралізму ціннісних пріоритетів. Це етап започаткування розвитку аксіологічних ідей у межах народницької світоглядної парадигми, при цьому окремі педагоги й надалі працювали у рідній російській ідеологемі. Вітчизняні педагоги, які сповідували народницьку парадигму (Г. Врецьона, М. Галушинський, Б. Грінченко, Д. Макогон, О. Маковей, В. Науменко, В. Пачовський, Ю. Федькович та ін.) були переконані у тому, що освіта має ґрунтуватися на ідеалах народності, рідної мови як засобу консолідації народу, розвитку його творчих сил та чинника розвитку особистості, патріотизму, історизму, моральності, релігійності, гуманізму, демократизму та ін.). Натомість вчені, які розвивали педагогічні ідеї у межах російської ідеологемі (М. Пирогов, П. Юркевич), відстоювали цінності, які не суперечили державній політиці Російської імперії – народність, релігійність, моральність, освіченість.

На формування освітніх цінностей означеного періоду вплинули також започатковані Олександром II (на підросійських землях) та детерміновані «весною народів» (на підавстрійських територіях) ліберальні реформи, що поклато початок еволюції аксіологічних ідей не лише у межах педагогічного традиціоналізму, але й педагогічного реформаторства. Мета виховання у педагогічному традиціоналізмі виводилася із соціального замовлення суспільства і полягала у формуванні людини, якій були б притаманні необхідні для суспільства риси та якості;

педагоги-реформатори мету виховання вбачали у формуванні нового типу особистості – вільної, творчої, активної, прагматичної, та пропагували такі освітні цінності, як виховуюче та розвивальне навчання, сприяння розвиткові індивідуальних особливостей кожної особистості, врахування її потреб і запитів тощо.

Третій – 1917–1919 рр. – доба Визвольних змагань – період розвитку аксіологічних ідей, підґрунтям яких стала ідеологія державотворення. Характерною рисою цього періоду стало творення та втілення у життя концепцій національної школи, розвитку ціннісно-освітніх ідей у межах національної парадигми, підґрунтям якої стала ідеологія націоналізму. Аналіз праць Г. Ващенка, І. Огієнка, С. Русової, С. Сірополка дав змогу виокремити стрижневі ідеї розвитку національної освіти: рідна школа, рідна мова, гуманізм, громадянськість, патріотизм, релігійність, моральність, самодіяльність, свобода педагогічної діяльності і свобода виховання. Мету виховання у цей період окреслювали як формування нового типу людей – самодіяльних, активних, рішучих, впевнених у своїх силах, працелюбних, морально та інтелектуально розвинених, готових до самореалізації у особистісному, родинному, громадянському і державному житті. Провідні ідеї шкільництва у добу Визвольних змагань: національно-демократична та діяльна школа, загальнодоступність, безкоштовність і світський характер освіти, наповнення змісту освіти національною літературною і мистецькою творчістю, відомостями про рідний край і його історію, які реалізувалися шляхом творення національної системи освіти, обов'язковості вивчення української мови та українознавства, організацією шкільного життя як самодіяльної трудової дитячої громади, широким застосуванням таких чинників виховання, як рідна мова, різноманітні фізичні та січові вправи, дитячі ігри, мандрівки, участь у діяльності Пласту, роботи у майстернях, залученням вихованців до роботи позашкільних закладів освіти; соціальною опікою дітей.

Четвертий – 1919–1939 рр. – період різновекторності у розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі, який включає у себе два субперіоди:

- вплив на становлення освітніх ціннісних пріоритетів визвольних змагань у міжвоєнний період на західноукраїнських землях;

- детермінування процесу становлення аксіологічних ідей комуністичною ідеологією у радянський період на східноукраїнських землях. Цей субперіод поділяється на два підперіоди:

- 1919–1929 рр. – розвиток аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі в умовах відносного суспільного ціннісного плюралізму;

- 1930–1939 р. – тотальний вплив комуністичної ідеології на розвиток аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі.

У педагогічній думці Західної України аксіологічні ідеї формувалися

у межах національної парадигми на протигагу офіційній освітній політиці Речі Посполитої; акцентувалося на потребах державно-громадянського виховання та плекання виховних ідей у межах реформаторської педагогіки. Це етап обґрунтування виховного ідеалу у польській (громадянин-творець, фізично здорова, інтелектуально розвинена особистість, з незламною волею, патріотичними почуттями, яка служить народові, людству та Богові) та українській (освічена, чесна, національно свідома людина, міцна та здорова тілом і духом, корисний член суспільства) педагогіці, відповідно до потреб державотворення. Аналіз праць відомих західноукраїнських педагогів І. Боберського, Б. Заклинського, К. Заклинського, О. Макарушки, Т. Франка та ін. засвідчив, що в основі реалізації українського виховного ідеалу – ідея виховуючого навчання, а також необхідність національного, громадянського, релігійно-морального, естетичного, фізичного виховання, зміст якого склали релігійно-моральні, суспільні, естетичні, ужиткові вартості у їх абсолютному розумінні. Протягом окресленого періоду сильні позиції займала також експериментальна педагогіка, репрезентована працями С. Балея, Л. Якси-Биковського. У межах цього напрямку педагогіки здійснювалася релятивізація цінностей, а метою виховання поставала людина – творець нових цінностей. Виховні цінності міжвоєнної доби залежали від бездержавного становища України, прагнень українців до здобуття незалежності, а також від розвитку великої кількості напрямів і течій, якими характеризується педагогіка кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Формування ціннісно-освітніх ідей у межах радянської педагогіки відбувалося в умовах ідеологізації суспільного життя, дитиноцентричних тенденцій та пріоритету суспільного виховання перед сімейним. Першому підперіоду цього періоду (1919–1929 рр.) приманна орієнтація на плюралізм ціннісних засад, які лягли в основу цілої низки напрямів, течій та шкіл педагогіки. Спільними для них освітніми цінностями стали: дитина у багатоманітті її властивостей, праця як основний засіб виховання, колективізм, українізація як потужний засіб комуністичного виховання, суспільний характер виховання тощо. Другий підперіод (1930–1939 рр.) характеризується уніфікаційними процесами у вітчизняній педагогіці та освіті, відмовою від курсу на українізацію, превалюванням класового інтернаціонального виховання, відмовою від реформаторських ідей, ревізією власних педагогічних поглядів окремими педагогами, переходом від педоцентричної до авторитарної педагогіки, зміст виховання в якій склали такі цінності: віра в комуністичну ідею, зневажливе ставлення до приватної власності, нетерпимість щодо інакодумства, колективізм як засіб стандартизації тощо.

Висновки і перспективи. Отже, на наше переконання, можна виділити такі періоди розвитку аксіологічних ідей впродовж ХІХ – першої третини ХХ ст.: 1) 1800 р. – 60-ті рр. ХІХ ст. – період впливу на розвиток

освітніх ідеалів консервативної ідеології, а отже, й консервативних цінностей; 2) 60-ті рр. XIX ст. – 1917 р. – етап кристалізації та розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі під впливом ліберальних змін суспільного життя; 3) 1917–1919 рр. – доба Визвольних змагань – період розвитку аксіологічних ідей, підґрунтям яких стала ідеологія державотворення; 4) 1919–1939 рр. – період різновекторності у розвитку аксіологічних ідей, який включає у себе два субперіоди: вплив на становлення освітніх ціннісних пріоритетів визвольних змагань у міжвоєнний період на західноукраїнських землях; детермінування процесу становлення аксіологічних ідей комуністичною ідеологією у радянський період на східноукраїнських землях. Кожен з цих періодів характеризується домінуючою державною ідеологією, специфічним ідеалом виховання та ставленням до вихованця, а також ціннісними засадами освітнього процесу.

Очевидно, що ця періодизація характеризується певною умовністю, проте може лягти в основу подальших досліджень ціннісного підґрунтя вітчизняної освіти. Відтак подальшого дослідження потребує вивчення розвитку аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі в інші хронологічні періоди, а також дослідження ціннісних ідей у зарубіжній педагогіці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Биби́к С. П. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання : за ред. С. Я. Єрмоленко / С. П. Биби́к, Г. М. Сюта. – Харків : Фоліо, 2006. – 623 с.
2. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
4. Демиденко О. П. Поликультурное образовательное пространство: понятие, структура [Электронный ресурс] / О. П. Демиденко. – Режим доступа : <http://conf.stavsu.ru/conf.asp?ReportId=1242>
5. Дробницький О. Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия / О. Г. Дробницький. – М. : Изд-во политической литературы, 1967. – 351 с.
6. Касторнова В. А. Информационно-образовательная среда как основа становления и развития понятия образовательного пространства / В. А. Касторнова // Информатизация общества: социально-экономические, социокультурные и международные аспекты : материалы III международной научно-практической конференции 15 – 16 января 2013 г. – Прага : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». – С. 88–95.

7. Киричук Т. В. Проектування освітнього простору дошкільного навчального закладу як умова розвитку дитини / Т. В. Киричук // Таврійський вісник освіти. – 2012. – № 3. – С. 37–41.
8. Коротяєв Б. І. Освітній простір: очікування та виклики часу й життя : [монографія] / Б. І. Коротяєв, В. С. Курило. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 308 с.
9. Кривых С. В. Соотношение понятий «среда» и «пространство» в социокультурном и образовательном аспекте / С. В. Кривых // Известия Алтайского гос. ун-та. – 2010. – № 2–1 (66). – С. 14–18.
10. Крутій К. Л. Освітній простір дошкільного навчального закладу : [монографія : у 2-х ч.] / К. Л. Крутій. – Запоріжжя : ТОВ «ЛПІС» ЛТД, 2009. – Частина друга : Концепція, Програма розвитку та освітні програми ДНЗ. – 320 с.
11. Сержантов В. Ф. Человек, его природа и смысл бытия / В. Ф. Сержантов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1990. – 360 с.
12. Сериков Г. Н. Образование и развитие человека : [монография] / Г. Н. Сериков. – М. : Мнемозина, 2002. – 416 с.
13. Словник іншомовних слів / [уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
14. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 67 с.
15. Фрумин И. Д. Образовательное пространство как пространство развития («школа взросления») / И. Д. Фрумин, Б. Д. Эльконин // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 24–32.
16. Хмельницька О. Сутність та характеристика елементів освітньо-виховного простору сучасного університету / О. Хмельницька // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2012. – № 2. – С. 189–195.
17. Щедрова Г. П. Основи політології : [навч. посібн.] / Г. П. Щедрова, Ф. В. Барановський, О. В. Новакова Н. П. Пашина та ін. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 170 с.